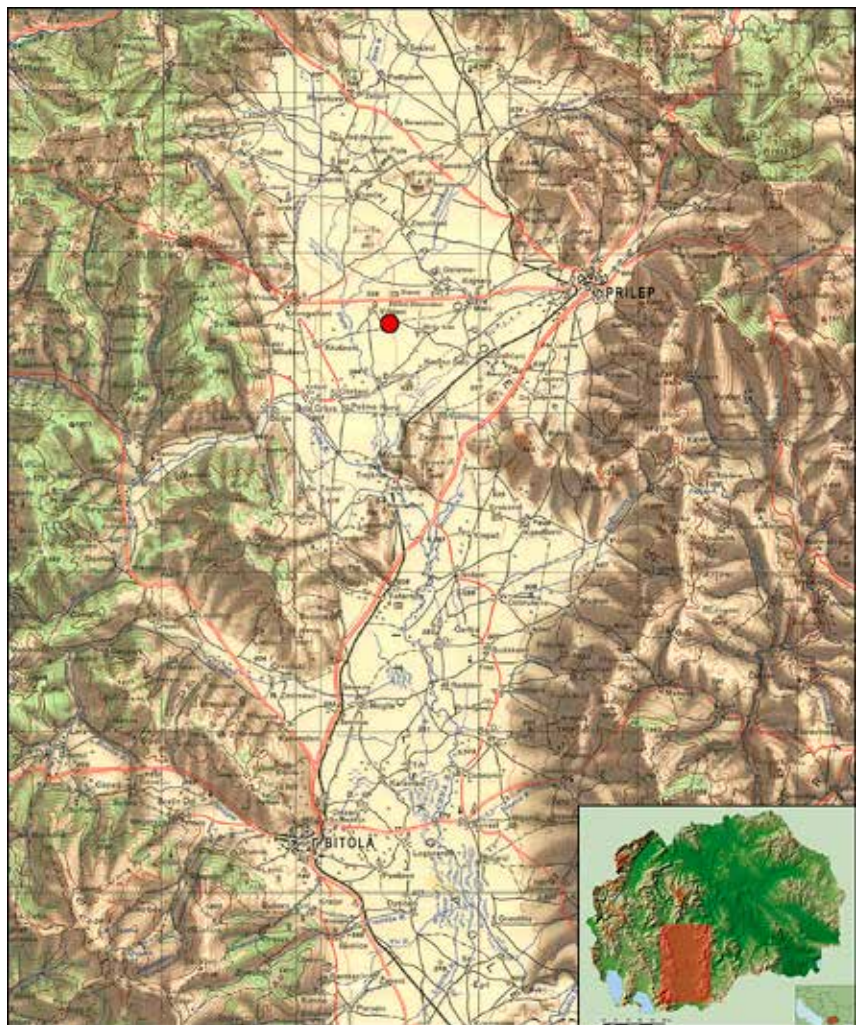

Гоце НАУМОВ, Александар МИТКОСКИ, Дејан ГЕОРГИЕВ, Викторија МАЧКОВСКА,
Владимир КРСТЕСКИ, Христијан ТАЛЕВСКИ, Даруне ФРОСАР,
Феран АНТОЛИН, Ирка ХАЈДАС и Амалиа САБАНОВ

ИСТРАЖУВАЊЕ НА ЛОКАЛИТЕТОТ ВРБЈАНСКА ЧУКА КАЈ СЛАВЕЈ (ПЕЛАГОНИЈА) ВО 2022 И 2023 ГОДИНА

Клучни зборови: Пелагонија, неолит, тумба, архитектура, хронологија, погребување

Апстракт: Теренските истражувања на локалитетот Врбјанска Чука во 2022 и 2023 година, како и кабинетските проучувања на материјалната култура и органските остатоци, приложија нови сознанија за оваа неолитска населба и животот во неа. Иако постојат мноштво податоци за архитектурата, хронологијата, материјалната култура и исхраната на овој локалитет, сепак тие се надополнија со нови податоци овозможени во последните две години. Тоа особено се однесува на архитектурата бидејќи се открија неколку нови градби, а за оние што веќе беа познати се добија многу подетални сознанија за нивните составни елементи. Во таа насока беше истражувањето на Градба 4, Градба 16, Градба 19, Градба 20, Градба 21, Градба 22 и Градба 23, кое обезбеди нови информации за начинот на нивно градење, ентериерот, но и позицијата во однос на населбата. Притоа се дефинираа и нивните стратиграфски релации, така што сега може со поголема сигурност да се говори за нивното присуство во трите архитектонски хоризонти на неолитската населба на Врбјанска Чука, но исто така и за внатрешната просторна организација и обредите изведувани во нив.

Сл. 1. Карта на Пелагонија со позицијата на Врбјанска Чука кај Славеј.

и неговата позиција во северниот дел на Пелагонија овозможува детален увид во предисторијата, антиката и средниот век во овој регион (Сл. 1). Поради тоа се приложија бројни податоци за неолитската населба, како и за амбалажниот антички простор и средновековната некропола, публикувани во повеќе извештајни трудови и специјали-

Археолошкиот локалитет Врбјанска Чука континуирано се истражува од 2016 до 2023 година

зирани студии.¹ Тоа дава многу подетален увид во овој локалитет и неговиот комплексен карактер, но исто така го истакнува и неговиот потенцијал за мултидисциплинарно истражување. Покрај тоа, постојаните ископувања на Врбјанска Чука, како и проучувањата на нејзината архитектура, материјална култура и органски остатоци ги покажува високите технички, уметнички и економски достигнувања, особено на жителите на неолитската населба и дава натамошен стимул за нивно потемелно проучување во иднина. Во таа насока беа и истражувањата во 2022 и 2023 година кои значително ги надополнија веќе постоечките сознанија за овој мошне значаен локалитет за македонската и балканската археологија.

Истражувања во 2022 година

Цел на теренските ископувања во 2022 година беа најгорните неолитски слоеви во северниот дел на археолошката сонда. Поради тоа, тие се концентрираа во 4 квадрати што овозможи детален увид во архитектонските појави во еден помал простор во неолитската населба т.е. во површина со димензии од 10 x 10 м (Сл. 2). На тој начин се продолжи со констатираните ситуации од 2021 година, кога после ископувањето на средновековните и антички содржини, се запре токму кај првите неолитски појави, а кои всушност претставуваат последни остатоци од животот во неолитската населба.

Со оглед на тоа што во неолитските слоеви сè уште имаше средновековни јами коишто требаше да се доистражат, се започна со нивното чистење. Освен две од нив (СЕ 646 и 794), сите останати беа изненадувачки плитки и завршуваа во сидовите лепеж од Градба 4 и новоконстатираната Градба 21, а која е на исто ниво и во ист градежен хоризонт со Градба 4. Имајќи ги предвид и останатите средновековни и антички јами, констатирани во претходните археолошки кампањи во централниот и јужниот дел на сондата, треба да се истакне дека тие најчесто се длабоки меѓу 1 и 2 м. За разлика од нив, концентрацијата на десетина средновековни јами во северниот дел на археолошката сонда, освен двата исклучоци од околу 1.80 м (СЕ 646 и 794), сите останати се длабоки меѓу 40 и 60 см. Ваквата „плиткост“ на овие јами најверојатно се должи на фактот што оние кои ги копале престанале онаму каде што имало остатоци од компактните сидови од лепеж на неолитските градби. Такви случаи се ретки на Врбјанска

Сл. 2. Истражуваниот дел од сондата во 2022 година во различни фази од истражувањето - од почетокот до крајот (фотографија: Христијан Талевски; обработка: Гоце Наумов).

¹ Naumov et al. 2018; Antolin et al. 2020; Stojanovski et al. 2020; Naumov et al. 2021; Mazzucco et al. 2022; Sabanov et al. 2023.

Сл. 3. Средновековна јама СЕ 644 во која се откри череп на нејзиното дно (фотографија: Гоце Наумов).

Чука и регистрирани се во квадрант 23 во 2018 година, бидејќи вообичаено при копањето јами во средниот век масивните сидови на неолитските куќи биле пробивани.

Во контекст на средновековните јами битно е да се напомене дека во две од нив беа откриени и човечки остатоци. Во јамата СЕ 706 беа регистрирани растурени човечки коски, односно мала концентрација на ребра, пршлени и хумерус поставени до масивен камен. Со оглед на тоа што нема присуство на други коски може да се смета дека тие биле собрани од друго место и ставени или фрлени во оваа јама, или пак паднале од скелет кој бил во непосредна близина при копањето на јамата. Во јама СЕ 644 се откри човечки череп и тоа положен на нејзиното дно со лицето нагоре (Сл. 3). Имајќи предвид дека вакви контексти на положување черепи на дната на средновековните јами се регистрирани и при ископувањата на СЕ 594 во 2020 година, ваквата практика треба во иднина потемелно да се проучи.²

Освен овие средновековни ситуации, сите останати регистрирани содржини во истражувањата од 2022 година се однесуваат на неолитот. Во таа насока, вредно е да се истакне дека беа откриени остатоци од неколку градби, поголема вдлабнатата

површина, како и повеќе напластувања што упатуваат кон динамиката во крајните етапи на животот во оваа ранонеолитска населба. Тоа покажува дека во т.н. III неолитски градежен хоризонт на Врбјанска Чука има две фази на архитектонски активности. Приложени се првичните сознанија за од констатираните објекти и некои од нивните обележја.

Градба 19

Градба 19 е објект што беше детектиран во 2021 година, односно дел од неговиот источен сид со повеќе колци во него (СЕ 696). Истражувањата во 2022 година продолжија токму од оваа архитектонска појава со цел да се откријат и останатите нејзини делови (Сл. 4). Сепак, Градба 19 во голема мера е оштетена од активностите во горните слоеви, така што не се регистрираа многу остатоци од неа. Може да се истакне присуството на дел од јужниот сид кој се губи после 1 метар (СЕ 736), а во кого се регистрирани неколку колци (СЕ 737). Овие два сида делумно ги даваат контурата и правецот на Градба 19, а која, како и повеќето објекти во оваа неолитска населба, е поставена во правец југоисток - северозапад. Останатата половина од објектот продолжува во правец на западниот профил, така што тој останува недоистражен.

² Naumov et al. 2022.

Сл. 4. Источниот сид на Градба 19 (фотографија: Гоце Наумов).

Околу просторот на Градба 19 се откри површина со тенок слој на набиен малтер (СЕ 712), но и во самиот објект (СЕ 711), што укажува на тоа дека таа била прилагодена за движење во и надвор од него. На ова ниво, источно од Градба 19 беше регистрирано големо присуство на густо расфрлени речни школки (СЕ 715), додека јужно од неа присутни се десетина мелници поставени во правец исток-запад (СЕ 721). Тоа покажува дека просторот околу Градба 19, барем во однос на речните школки се користел за фрлање на остатоци од храната или пак за чување на нивните остатоци, додека мелниците можеби функционираше како просторно или симболичко омеѓување на овој објект.

После расчистувањето на овој слој и остатоците од сидови се открија неколку слоеви на субструкција под Градба 19 (СЕ 720, 723, 734 и 737) кои овозможувале цврсто фундаирање на нејзината статика и стабилно движење на оние што живееле во неа. Тоа укажува на фактот дека овој објект бил обновуван неколку пати или пак во неколку наврати се вршело нивелирање на подлогата врз која тој бил изграден. Интересен е фактот што на ова ниво на субструкции се открија два канали во прав агол, а кои всушност го формираат југоисточниот агол на Градба 19 (СЕ 740). Тие се вкопани на истото место под самите сидови (СЕ 736 и СЕ 696), па иако во текот на истражувањата сугерираа присуство на друг објект, сепак после финализирањето на документацијата се востанови дека станува збор за канали од сидовите на Градба 19.

Интересно е што во рамки на овој објект, односно во истражениот дел од неговата внатрешност, беа откриени малку предмети. Тоа покажува дека

и тој, како и други на Врбјанска Чука и на останати неолитски населби во Пелагонија, бил испразнет од куќен инвентар пред неговото напуштање. Во него се пронајдоа само неколку мали фрагменти од садови, што секако е далеку од она што би можело да се очекува во едно живеалиште. Веројатно поради практични или обредни причини, овој објект бил испразнет пред да згасне животот во него. Во иднина, доколку неговиот западен дел се истражува, може да се добијат дополнителни податоци за начинот на кој тој бил третиран во задните етапи на неговото функционирање.

Градба 20

Веднаш до Градба 19, од нејзината источна страна, откриени се остатоци од Градба 20, но која била изградена пред неа. Габаритот на овој објект не можеше да биде утврден бидејќи не се открија неговите сидови, освен слојот на непечен лепеж, а кој најверојатно нему му припаѓал (СЕ 710). Како дел од оваа градба можеби е каналот за сид (СЕ 780) кој се протега низ квадрант 9 и 14 во правец југоисток - северозапад, а кој во себе содржи десетина колци (Сл. 5). Бидејќи не се регистрирани други сидови во релација со овој, сè уште не може со сигурност да се утврди дали тој му припаѓа на Градба 20 или пак на некоја источно од неа, односно во делот кој е оштетен со багер во 1970-те и ископуван во 1980-те, и за кого што не постои документација.

Во секој случај, на истото ниво со овој сид се открија под од набиен малтер (СЕ 770) и повеќе слоеви на обнова и гараж кои укажуваат на интензивното користење на овој објект (СЕ 771 - 773). Кон тоа упатува и присуството на две помали

Сл. 5. Каналот СЕ 780 ископан за сид од градба чиј што облик не може да се дефинира (фотографија: Гоце Наумов).

сандачиња (СЕ 765 и 766) и скршени амбалажни садови до нив, а од кои сочувани се повеќе фрагменти. Битно е да се истакне и тоа дека до Градба 20 била направена субструкција, сочинета од две нивоа на песоклива (СЕ 733) и набиена глинеста земја (СЕ 762), а која била тампонирана врз масивните сидови од печен лепеж на Градба 21. Во секој случај, се работи за елементи од Градба 23, за која подолу ќе стане повеќе збор.

Што се однесува до овие слоеви на горење треба да се укаже на тоа дека тие се во релација со една поголема целина која што е вдлабната и сочинета од повеќе фази со гараж и малтерисување (СЕ 774, 777, 787-790). Оваа целина која постепено паѓа кон северозапад е на исто ниво со Градба 20 и делумно продолжува под Градба 19, што секако го определува и нивниот стратиграфски сооднос. Останува нејасно дали ова интензивно горење е дел од Градба 20 или се работи за активност после нејзиното функционирање, а пред да биде основана Градба 19. Интересно е што таа завршува токму онаму каде што е регистриран каналот за сид од Градба 16, а која исто така подолу подетално ќе се обработи.

Градба 21

Остатоците од Градба 21 се регистрирани само во профилите на средновековните јами (особено во СЕ 743 и 794), како и под набиената цврста тампонирана печена глина врз паднатите и нивелирани сидови од овој објект. Оваа структура е сочинета од истите масивни сидови од горен лепеж како и Градба 4 и впрочем се наоѓаат на исто ниво во т.н. II неолитски градежен хоризонт. Сепак, благодарение на средновековните јами и вкопаните неолитски канали за сидови од градбите 20 и 19, може да се констатира дека има голем простор

меѓу градбите 4 и 21, а во кого нема остатоци од горен лепеж.

Тоа покажува дека овие два објекта биле одвоени и меѓу нив можело да се движи. Истражувањата во следната археолошка кампања ќе покажат во каков сооднос биле овие два објекта и во кој правец се поставени нивните сидови во овој дел на квадрантите 8, 9, 14 и 15. Останува во иднина да се утврди габаритот на Градба 21 и особено нејзиниот јужен и источен сид, бидејќи западниот и северниот се веројатно во просторот надвор од археолошката сонда, а кој не е предвидено да се истражува наскоро (Сл. 2). На тој начин, како и во случајот со Градба 19, и овој објект ќе биде документиран единствено во неговиот југоисточен дел.

Градба 16

Во текот на ископувањата во 2019 и 2020 година се регистрираа елементи од Градба 16, односно канали за нејзиниот јужен и источен сид. Иако во 2022 година не беше предвидено да се истражува овој објект, сепак при расчистување на просторот јужно од квадрант 15, т.е. оној на квадрант 16, се открија остатоци од канал во правец североисток - југозапад (СЕ 776). Тој му припаѓа на северниот сид на Градба 16, а кој заедно со источниот и јужниот ги определува контурите на овој објект. Според должината на сидовите и просторот што тие го опфаќаат може да се констатира дека Градба 16 е значително помала во споредба со Градба 2. Тоа покажува дека формите и димензиите на неолитските објекти на Врбјанска Чука не биле унифицирани и се менувале во домен на нивните функции или пак во однос на можностите на оние што нив ги граделе. Тука треба да се истакне тоа што и овој објект, бил поставен во идентич-

Сл. 6. Асемблаж од фигурина, жртвеник и превртена мелница откриени во ниво врз Градба 23 (фотографија: Гоце Наумов).

на позиција како и останатите, односно во правец југозапад - североисток. На некој начин, тој е паралелен со Градба 19 и веројатно функционираше во исто време, особено доколку се земе предвид просторот што се наоѓал меѓу нив. Во таа насока ќе треба да се утврди дали и поголемото вкопување со фази на горење и малтерисување, била масивна јама меѓу Градба 16 и Градба 19, или пак станува збор за друг вид на активност. Предвидено е Градба 16 да се истражува во следната археолошка кампања кога точно ќе се утврди нејзината основа, како и дел од куќниот инвентар којшто се наоѓал во неа.

Материјална култура

Во текот на истражувањата во 2022 година се откри броен археолошки материјал. Тој е сочинет од вообичаените неолитски содржини (садови, алатки, фигурални претстави, жртвеници, модели, мелници, коски и школки), но некои од нив особено доминираа во контекстите што беа ископувани оваа година. Со оглед на тоа што беше истражувачки простор меѓу Градба 16, 19 и 20, односно врз Градба 4 и 21, повеќето од наодите беа регистрирани таму. Единствено мал дел од внатрешноста на Градба 19 беше истражувачки, но како што беше и погоре посочено, во неа не се откри многу материјал. Тоа покажува дека барем дел од објектите

во неолитската населба биле чистени пред нивното напуштање, додека поголем дел од материјалот меѓу градбите бил оставан. Поради тоа и бројните наоди што се откриени беа меѓу објектите и особено во субструкциите поставени за нив.

Што се однесува до садовите откриени во 2022 година, во квадрантите 8, 9, 14 и 15, тие се во голема мера слични, дури и идентични со оние што беа откривано во претходните археолошки кампањи, а кои се концентрираа и на најраните слоеви на Врбјанска Чука. Доколку се има предвид дека во 2022 година се истражуваа последните етапи на неолитската населба, може да се заклучи дека садовата продукција воопшто не се сменила во однос на онаа карактеристична за почетокот на населбата. Имајќи ја предвид апсолутната датација на овој локалитет, може да се предложи дека таа останала непроменета или незначително модифицирана во период од околу 300 години.

Тоа го покажуваат неколкуте типови на паници со полуотворен и отворен обод и грнците кои имаат идентични обележја од почеток до крајот на неолитската населба. Паниците се изработени од пречистена фина глина обоена со темно црвена-бордо боја и на крајот тие се интензивно полирани. На голем дел од нив присутни се бледо црни линеарни мотиви кои ги има во сите фази на оваа населба. Во однос на типологијата, нивните обо-

Сл. 7. Ортофотографија на археолошката сонда и просторот којшто е истражуван во 2023 година (фотографија: Христијан Талевски; обработка: Гоце Наумов).

ди ги имаат стандардните извлекувања нанадвор, додека на мевовите некогаш е присутна блага биконичност. На нив не ретко се аплицирани и мали брадавици коишто се специфична карактеристика за садовата продукција на овој локалитет, од првиот до последниот неолитски хоризонт.

Што се однесува до амбалажните садови и оние користени за готвење, откриени се вообичаените форми на грниња со средна и делумно фина фактура, како и лонците со висок и низок врат со груба фактура. Меѓу амбалажните садови се забележува присуството на слама, додека меѓу оние со средна фактура нема големо присуство на минерални адитиви. На некои од грнињата присутни се рачки, додека на лонците тие скоро целосно отсуствуваат. Во однос на декорацијата треба да се истакне дека на садовите со средна и груба фактура карактеристични се импресо и барботин украсувањето, а на некои од лонците присутни се карактеристичните аплицирани ленти со владбувања од прсти.

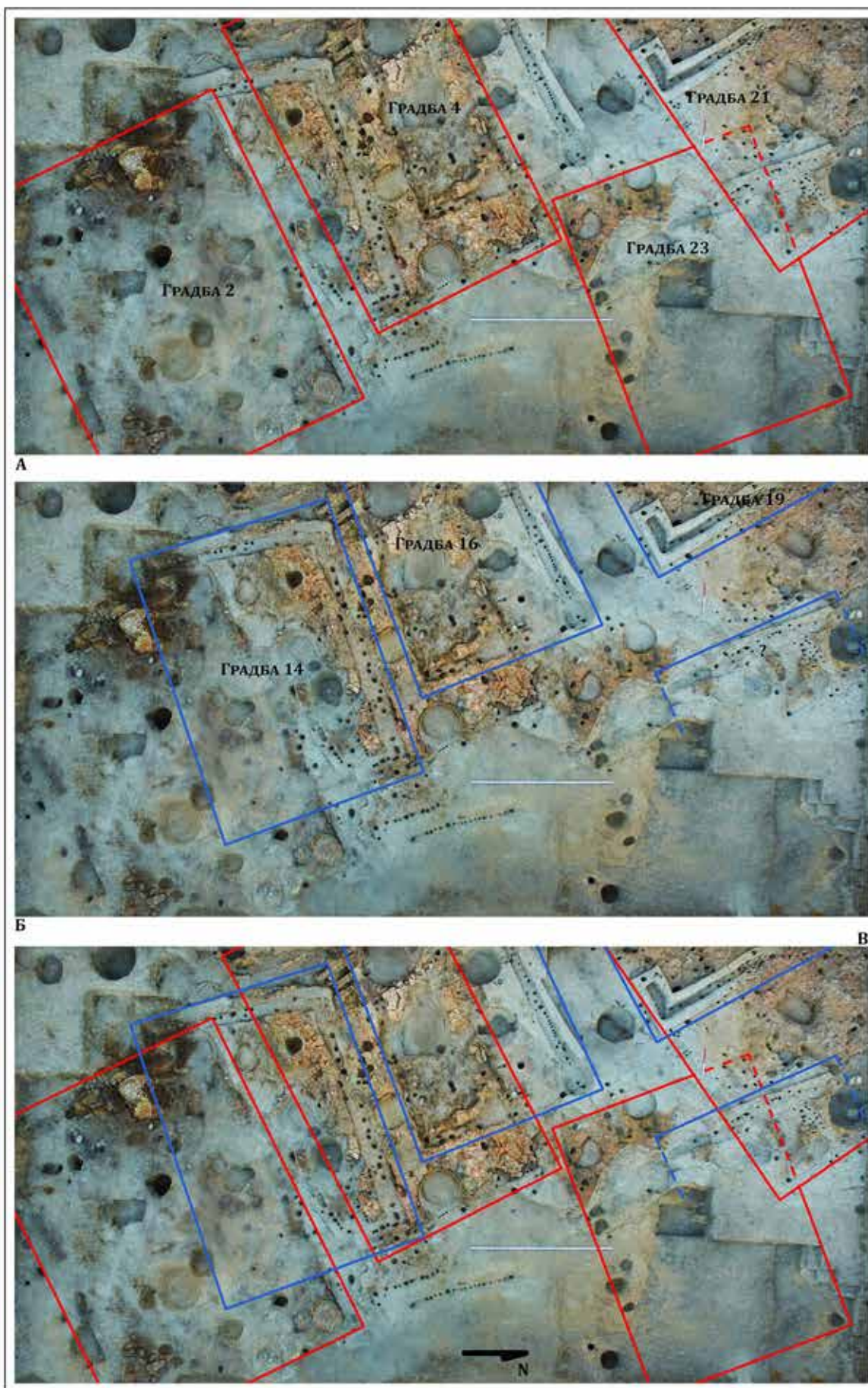
Она што изненади во однос на ископувањата во 2022 година е големиот број на фигурици и жртвеници откриени во истражените квадранти. Тие претежно се среќаваат во меѓуслоевите (односно субструкциите) и просторот меѓу градбите, така што во моментот не може да се потврди нивното користење во рамки на самите објекти. Особено интересен е еден специфичен контекст на асемблаж сочинет од фигурина и нога од жртвеник поставени до и под камена мелница (Сл. 6). Тоа ја покажува симболичката врска меѓу овие три категории на предмети која дополнително

треба да се елаборира при наредните проучувања на материјалната култура.

За фигуриците карактеристично е тоа што голем дел од нив се стилизирани и делумно столбести со минимални антропоморфни или зооморфни обележја. На некои од нив се втиснати или аплицирани очи и нос, додека остатокот од телото е симплифициран во голема мера. Кај други истакнати се бедрата, екстремитетите и во ретки случаи градите и косата, така што индикациите за нивната поврзаност со претстави на човечки тела се мошне јасни. Фигурици на животни се откриваа ретко во 2022 година, па би можеле да се издвојат само неколку можни претстави на говеда и на суштества со птичјолик изглед.

Исто така изненадува и големото присуство на фрагменти од жртвеници во истражуваниот простор. Најчесто станува збор за масички вообичаени за оваа неолитска населба, сочинети од назабени нозе и плиток реципиент на врвот омеѓен со низок правоаголен сид. Беа откриени и неколку фрагменти од кубуси и цилиндри на модели на куќи што укажува на нивното присуство и во овие последни етапи на неолитската населба. Во нивниот случај се работи за делови од отворите на сидовите на кубусите и на темето на цилиндрите, а кои поради нивната фрагментираност во моментот не можат точно да се дефинираат.

Во однос на материјалната култура треба да се истакне поголемиот број на кремни алатки и особено интензивното присуство на мелници. Поголемиот број спомнат специфичниот контекст со десетина мелници поставени во правец исток-запад

Сл. 8. Позиции на неолитските градби од II архитектонски хоризонт (црвено) и III архитектонски хоризонт (сино) регистрирани во археолошката сонда (фотографија: Христијан Талевски; обработка: Гоце Наумов).

во просторот „позади“ Градба 19, а кој заслужува поголемо внимание при идното толкување на практичните и симболичките карактеристики на овие предмети. Освен во овој случај, мелници беа откривани и на други места во истражуваните квадранти, така што нивниот број е значително голем. Тука треба да се истакне една мелница со врежан аглест линеарен мотив и друга која има испакнат раб, веројатно за задржување на брашното во текот на мелењето на семињата.

Освен материјалната култура, во 2022 година се открија и бројни коски од животни, но исто така и школки. Присуството на речни школки не е изненадување за Врбјанска Чука бидејќи тие во голем број се откривани во претходните години. Она што е специфично да се истакне е нивната голема концентрација во просторот источно од Градба 19, така што може да се претпостави дека тие биле таму фрлени, оставени или чувани. Што се однесува до школките, особено изненадува зголеменото присуство на кардиум школките, а кои претходно ретко беа откривани. Тие ги имаат вообичаените карактеристики за овој вид наоди, а некои од нив имаат и перфорација на врвот, што покажува дека освен за декорирање на керамиката, дел од нив биле користени и како орнаменти носени од жителите на неолитската населба.

Освен овие естетски, социјални и симболички компоненти на кардиум школките, исто така треба да се истакне дека тие упатуваат и на импорт на продукти од Медитеранот, имајќи го предвид нивното потекло. Не може со сигурност да се потврди дали тие биле директно донесени од Егејското или Јадранското Море или пак преку пат на размени во неколку етапи биле дистрибуирани во Пелагонија. Во секој случај, нивното сè почесто присуство на неколку неолитски тумби во оваа котлина, укажува на интензивните трговски врски и улогата на овие предмети во естетиката, статусите и верувањата на неолитската популација што живеела на Врбјанска Чука.

Истражувања во 2023 година

Во текот на археолошката кампања на Врбјанска Чука во 2023 година една од главните цели беше да се истражат градбите од средишните развојни фази на неолитската населба. Имајќи предвид дека се направи релативно добар увид во градбите од најгорните т.е. последните неолитски хоризонти, како и од оние во најраната оснивачка фаза на оваа населба, останува да се добијат повеќе информации за архитектурата и материјалната култура во периодот меѓу почетокот и крајот на ова мошне комплексно неолитско село. Се работеше во квадратите 8, 9, 14 – 17, 23 и 24,

што континуирано се истражуваат од претходните години, а во кои при оваа археолошка кампања воглавно се регистрираа градби и контексти само посочени како погодни за идни ископувања (Сл. 7). Од тие причини, оваа година фокусот беше токму на некои од најевидентните објекти кои заслужуваа многу поголемо внимание со цел да се добијат повеќе податоци за архитектонските техники и нивниот ентериер.

Притоа, се добија податоци и за материјалната култура, особено поради фактот што се открија цели керамички садови, фигурини, жртвеници, секири, кремни ножиња, тегови итн. Покрај тоа, паралелно со теренското истражување се правеше ортофотографирање и фотограметриско моделирање на сондата, како и археоботанички анализи кои даваат сосема поинаква перспектива за животот и исхраната во неолитската населба, но и за нејзината околина. Благодарение на овие анализи се добиваат и примероци од семиња кои потоа се датираат и даваат мошне детална хронолошка секвенца на локалитетот, што помага да се разбере кога тој настанал, се развивал и бил напуштен. Во таа смисла, архитектурата обезбедува темелни сознанија за животот во оваа неолитска населба, поради што и концентрацијата во научните трудови поврзани со Врбјанска Чука најчесто се однесуваат на градбите и нивната хронологија. Истото ќе се стори и во оваа прилика, при што, покрај прегледот на откриените градби во 2023 година, ќе се направи и осврт кон датите добиени од овој годишните радиокарбон анализи.

Архитектура

Уште во самите почетоци на истражувањата на Врбјанска Чука во 1980-те години, таа стана препознатлива по својата импозантна архитектура.³ Тоа дополнително го потврдија и ископувањата од 2016 година до денес, во кои се открија мноштво нови градби што го истакнуваат комплексното населбинско уредување и динамичните градежни зафати во оваа неолитска населба.⁴ Во таа насока се движеа и проучувањата на архитектурата во текот на теренските истражувања, што овозможи да се добијат дополнителни, а не ретко и целосни податоци за веќе познатите објекти. Оттука, овојгодишниот фокус беше на Градба 4 и Градба 21 од средишните фази на неолитската населба, но исто така делумно се добија и податоци за објектите кои биле изградени врз нив и кои се

³ Китаноски 1989.

⁴ Наумов и др. 2018; Naumov et al. 2018; Naumov et al. 2022.

Сл. 9. Скоро целосно сочуван сад во растурениот лепеж од Градба 21 (фотографија: Викторија Мачковска).

дел од последните неолитски етапи на Врбјанска Чука, каков што е случајот со Градба 16 (Сл. 8).

Што се однесува до овие градби од последната неолитска фаза, тие беа регистрирани само преку неколку градежни елементи кои за жал во голема мера се оштетени од активностите на оваа тумба во антиката и средниот век. Станува збор за објекти кои се наоѓаат врз Градба 21, Градба 16 и Градба 4, како што се Градба 6, Градба 8, Градба 19 и Градба 22. Тука ќе се направи општ преглед само на Градба 22, со оглед на тоа што некои од нив беа наведени во извештаите од ископувањата во претходните години, а воедно и не постојат многу податоци поврзани со нив.

Градба 22

Уште во првите денови на теренските истражувања се открија елементи од објект кој е детектиран во помал обем и кој се наоѓа во северозападниот агол на археолошката сонда, односно во квадрант 8. Станува збор за Градба 22 чии што под и колци се поставени врз остатоците од Градба 21, односно над нејзините паднати сидови од печен лепеж. Имено подот од Градба 22 е сочинет од компактен калциниран малтер (СЕ 741) кој е нанесен врз паднатиот лепеж без воопшто да се постави материјал за субструкција, што е воедно

ретка практика на неолитските тумби во Пелаго-нија. Во самиот лепеж се забележуваат и повеќе јами во кои биле вкопани колци од оваа градба (СЕ 805), што делумно посочува и кон нејзиниот габарит.

Сепак, со оглед на тоа што е откриен само мал дел од Градба 22, не може многу да се говори за неа. Сите останати нејзини елементи се оштетени од подоцнежните антички и средновековни активности, иако елементи од сидови изработени од непечен лепеж (СЕ 710) и јами од колци (СЕ 792) беа регистрирани во овој дел при ископувањата во 2022 година. Тука треба да се истакне дека во квадрат 8 присутен е само помал дел од Градба 22, додека нејзиниот остаток продолжува во просторот што се наоѓа зад северниот и западниот профил на археолошката сонда. Мошне веројатно овој објект е синхрон со Градба 19 бидејќи се наоѓа на исто ниво и во нејзина непосредна близина.

Градба 21

Остатоци од Градба 21 беа регистрирани при ископувањата во 2022 година, така што беше неопходно потемелно да се истражи овој објект. Како и во случајот со Градба 22, така и Градба 21 се наоѓа во северозападниот агол на археолошката сонда и го зафаќа скоро целиот квадрат 8 (Сл.

8a). Таа се наоѓа под Градба 22, но нејзиното присуство е поевидентно и опфаќа поголем простор во сондата. Затоа, полесно е да се добијат повеќе податоци за неа и да се приложи појасна слика за архитектурата во средната етапа од неолитската населба.

Поради големото количество на печен лепеж од Градба 21 може да се дефинира и нејзиниот габарит, со што станува јасно дека во археолошката сонда присутен е нејзиниот југоисточен дел. Според тоа може да се констатира дека и овој објект бил поставен во правец југозапад - североисток како и останатите досега регистрирани на Врбјанска Чука. Но и покрај тоа што овој лепеж е печен, сепак неговиот третман е поразличен од оној на Градба 2 и Градба 4. Тој е попорозен и потрошлив и неговата боја е потемно црвена, така што може да се претпостави дека горел поинтензивно (СЕ 810). Исто така, за разлика од овие два објекти, лепежот од Градба 21 нема големи масивни парчиња коишто паѓале врз подот, туку тој е претежно сочинет од помали грутки, иако присутни се и неколку поголеми парчиња. Треба да се истакне и тоа дека во овојгодишното истражување под него не се открија остатоци од структури како во другите градби, иако останува наредната година да се дефинираат уште неколку делови во кои има елементи од паднати сидови.

Освен лепежот, на повеќе места се откри и под од овој објект (СЕ 802, 812, 821 и 839), но и уште еден под него (СЕ 807), што укажува и на негово обновување. Во прилог на тоа оди и присуството на гараж меѓу овие две нивоа на под (СЕ 808) и посочува на фактот дека Градба 21 веќе еднаш била изгорена и потоа повторно обновена, освен во случај ако оваа концентрација на гараж е остаток од поголемо огниште или простор во кого се горел органски материјал. Тоа поточно ќе се дефинира со следните ископувања кога ќе се отвори поголем дел од подните нивоа на овој објект. Интересно е да се истакне и тоа дека во растуриениот лепеж од паднатиот сид беше откриен и цел сад чија што внатрешност беше предадена на археоботаничка анализа (СЕ 815). Ваквите предмети упатуваат и кон активниот живот во рамки на градбите и отвораат можности за потемелно толкување на ентериерниот контекст (Сл. 9).

Што се однесува до обликот и габаритот на Градба 21, треба да се напомене и присуството на повеќе јами за колци и столбови присутни во нејзините периферни делови. Притоа, се регистрираа колци од источниот (СЕ 809) и јужниот сид (СЕ 823), што воедно посочува на позицијата и правецот на основање на овој објект. Во скора иднина не е предвидено да се проширува архео-

лошката сонда, така што северозападниот дел од Градба 21 во моментот ќе остане недоистражен.

Градба 16

Јужно од Градба 21 се наоѓа Градба 16 чии што остатоци исто така се првично евидентирани претходните години. Станува збор за каналот од северниот сид којшто потемелно беше опфатен во 2022 година и кој упати кон постоење на повеќе вакви објекти, како што е и Градба 14, регистрирана пред повеќе години. Истражувањата во 2023 година дополнително го потврдија овој карактер на градба со вкопани канали за сидовите и го дефинираа скоро целиот нејзин облик бидејќи се открија и оние од источната и јужната страна, со исклучок на западната која се наоѓа во просторот покриен со слоеви после профилот или пак таа е оштетена со големата средновековна јама веднаш до овој профил (Сл. 8b).

Според добиените сознанија од овојгодишните истражувања може да се заклучи дека северниот, источниот и јужниот сид ги определуваат контурите на Градба 16, особено откривањето на мноштво колци во нив: СЕ 834 и 841 (во северен сид), СЕ 841 (во источен сид) и Се 849 (во јужен сид). Со тоа се дефинираше и габаритот на овој објект, а во чии рамки немаше остатоци од печен лепеж, што потврдува дека овие неколку градби со вкопани канали имале сидови од непечен лепеж, каков што е случајот со Градба 14 и Градба 19. Што се однесува до подот од Градба 16 тој е регистриран на неколку места (СЕ 826), и тоа во форма на густа и компактна песоклива земја цврсто набиена врз паднатиот лепеж од северниот сид на Градба 4. Овој под или пак субструкција за Градба 16, заедно со вкопаните канали за нејзините сидови во печениот лепеж, потврдува дека таа била подигната врз Градба 4. Исто така во нејзиниот северозападен дел беше откриен слој со остатоци од малтер и гараж (СЕ 818) и подебел слој од сид со непечен лепеж (СЕ 817), што посочува на стандардните архитектонски обележја во последните неолитски фази на Врбјанска Чука. Интересно е дека врз овој сид од непечен лепеж на Градба 16 има слој од белузлав малтер (СЕ 816), кој најверојатно е дел од Градба 8 откриена во 2019 година, и која воедно е сведок на крајните градежни активности во неолитската населба.

Што се однесува до овој објект, треба да се истакнат и два специфични контексти. Едниот се однесува на три помали глинени структури во нејзиниот северозападен агол кои имаат кружен облик и многу тенки сидови (СЕ 819). Станува збор за сандачиња во кои се чувало или пак поверојатно се обработувало жито, што дополнително го

Сл. 10. Глинени сандачи (СЕ 819) на подот од Градба 16 (фотографија: Гоце Наумов).

потврдува и присуството на остатоци од мелници во нив (Сл. 10). Во таа смисла тие ги истакнуваат стандардните архитектонски традиции на Врбјанска Чука каде примената на вакви стопански структури е вообичаена појава во неолитските градби. Она што нив ги издвојува од останатите сандачи се малите димензии и тенки сидови, така што во прва инстанца тие дури делумно изгледаат и како вкопани садови.

Особено интересен е вториот контекст во Градба 16 кој влегува во сферата на неолитските обреди. Се работи за скелет од новороденче кој бил положен во каналот од северниот сид на објектот (СЕ 828), што всушност засега претставува единствена ваква појава во Пелагонија. Со оглед на тоа што ова е мошне значаен обреден контекст, тој подолу ќе биде подетално обработен, но сепак, тука треба да се истакне дека тој ја издвојува Градба 16 од останатите досега откриени на Врбјанска Чука, што во иднина заслужува потемелна социолошко-симболичка анализа во домен на архитектонскиот простор на оваа неолитска населба.

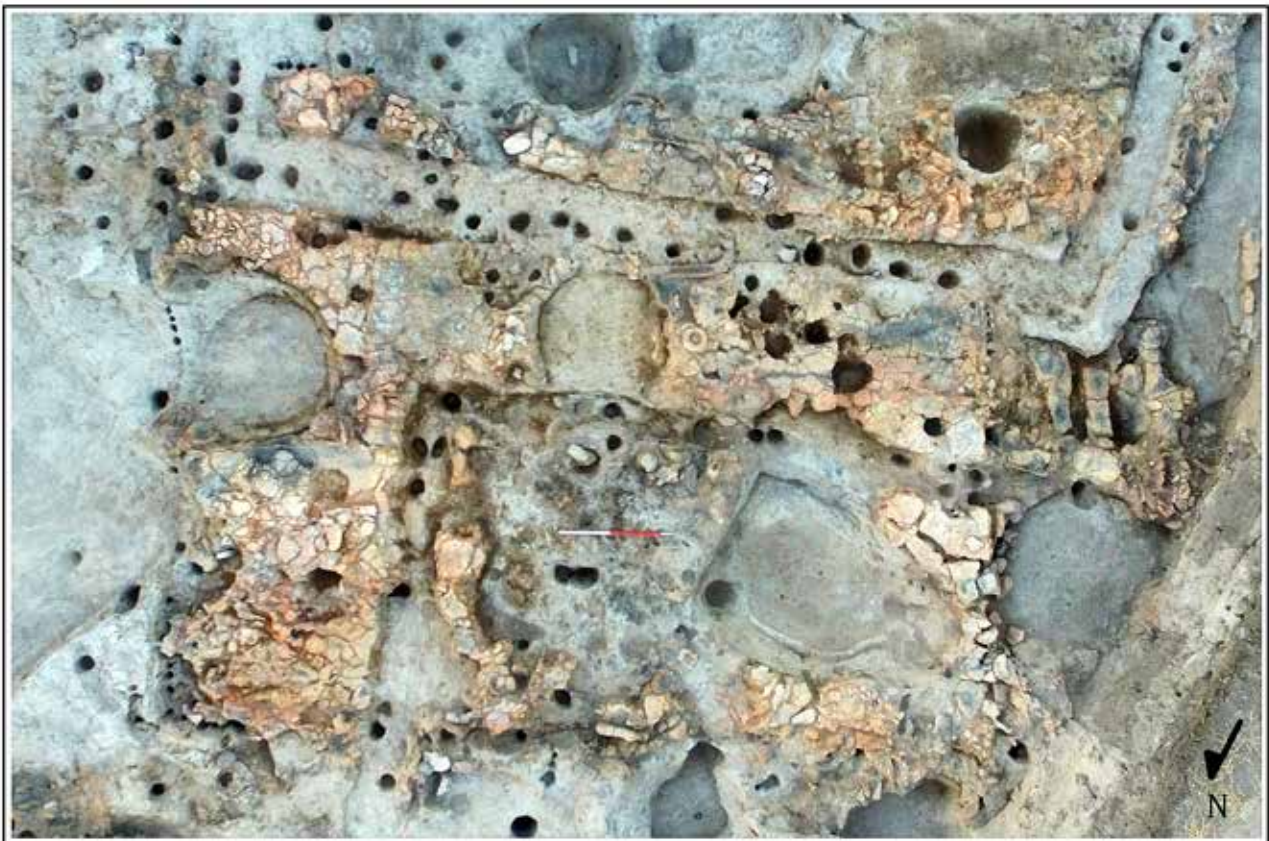
Градба 14

Како и во случајот со Градба 16, така и елементи на Градба 14 се откриени во првите години на новата археолошка кампања на Врбјанска Чука (Сл. 8b). И покрај нејзиното големо оштетување

од подоцнежните неолитски, антички и средновековни активности, се регистрираа неколку елементи што упатуваат на просторот што таа го опфаќа. Во 2023 година единствено се додефинираа вкопаните канали и колци во нив, со цел да се добијат повеќе податоци за градежните карактеристики на овој објект. И тој во својот северен дел е вкопан во Градба 4, но исто така и во Градба 2, што всушност зафаќа поголем дел од неговиот простор. Во таа смисла Градба 14 се наоѓа јужно од Градба 16, односно веднаш до неа и заедно со Градба 19, сите три објекти претставуваат синхрони остатоци од III неолитски градежен хоризонт на Врбјанска Чука.

Во текот на ископувањата во 2023 година се истражуваа вкопаните канали од северниот и западниот сид на Градба 14, а во помал обем и источниот, кој воедно е оштетен при горе наведените градежни активности. Во одредена мера истото се случува и со нејзиниот западен сид кој во јужниот дел е ископан со формирањето на Градба 15. За јужниот сид на Градба 14 не постојат никакви податоци бидејќи тој простор е ископуван во текот на 1980-те години и неговото присуство воопшто не е регистрирано.

Што се однесува до сидовите со вкопани канали, во овој објект беа откриени повеќе јами за колци во нив: СЕ894 (во северниот сид), СЕ 893 во источниот сид) и СЕ 854 (во западниот сид). Нив-

Сл. 11. Ортофотографија на Градба 4 и нејзините составни елементи (фотографија: Христијан Талевски).

ното големо присуство и густ распоред укажуваат на масивноста што Градба 14 ја има и обемот на работа што бил неопходен да се вкопаат каналите во бројниот компактен лепеж од Градба 2 и Градба 4 под неа.

Градба 4

Елементи од Градба 4 се истражуваа во разни наврати низ годините на континуираното ископување на Врбјанска Чука, но во 2023 година за првпат работата се концентрираше целосно на нејзиниот габарит, при што се добија импресивни резултати за архитектонските карактеристики на овој објект (Сл. 8а). Иако тој во голема мера е оштетен од античките и средновековните јами, како и од вкопувањата на сидовите за Градба 14 и Градба 16, сепак сочувана е неговата целина што дава првични податоци за обемот на просторот што го опфаќа, а секако и за ентериерот во него.

Како и во случајот со Градба 2 и Градба 21, така и Градба 4 е сочинета од сидови со интензивно печен лепеж (СЕ 822, 836, 837 и 838), растурен на масивни парчиња при рушењето на сидовите паднати врз подот од набиен малтер и големо количество на гареж (СЕ 887). Откриените јами од колци крај овие сидови дополнитено ги потврдуваат обликот, димензиите и позицијата на Градба

4 во правец северозапад - југоисток: СЕ 874 (во јужен сид), СЕ 891 (во северен сид и СЕ 892 и 867 (во источен сид). Што се однесува до западниот сид тој не може јасно да се дефинира поради големата средновековна јама во овој дел од објектот (Сл. 11). Но присуството на големо количество лепеж, како и колците во западната третина на градбата (СЕ 864), укажуваат дека во овој дел имало посебна просторија односно втор кат, што е сугерирано и од сандаците откриени под и над него. И покрај тоа што овој објект е помал од соседната Градба 2, сепак масивноста на сидните платна, како и внатрешниот инвентар укажуваат на неговото значење и интензивно користење. Она по што се издвојува Градба 4 е големото присуство на глинени структури скоро низ целата негова површина.

Станува збор за повеќе амбари и сандаци коишто се густо распоредени крај сидовите на објектот и укажуваат на негова функција која отстапува од станбената намена (Сл. 12). Во ваков голем број тие се нова појава во Врбјанска Чука, и воопшто во Пелагонија, иако овој вид структури не се ретки во Градба 2. Точното дефинирање на овие структури како амбари, сандаци или платформи за процесирање на житото, не може да се направи бидејќи тие се во голема мера оштетени од вкопувањето на подоцнежните градби

Сл. 12. Градба 4 со амбарите до источниот сид во преден план (фотографија: Христијан Талевски).

и средновековните јами. Некои од нив имаат големи димензии и би можеле да се вклучат во категоријата амбари, но недостасуваат масивните сидови како во случајот со амбарот од Градба 1.⁵ Сепак, на неколку од овие структури се забележуваат и потенки сидови, така што може да се смета дека можеби во нив се чувало жито, или пак во најмала мера тоа се обработувало. Во групата на сандаци би можеле да се вклучат структурите со многу помали димензии во кои мошне веројатно се мелеле зрната од житариците. Интересно е што ниту една од структурите не може да се поврзе со карактеристичните неолитски печки бидејќи отсуствуваат елементите вообичаени за нив.

Што се однесува до поголемите структури (амбари со приближна површина од 3м²), тие се сочинети од масивни платформи од лепеж на кои се поставени потенки или подебели сидови (СЕ 860, 861, 862, 863 и 879, како и СЕ 58 и 203 регистриран уште во 2017 година).⁶ Некои од овие амбари се двојни и издолжени, каков што е случајот со СЕ 882 и СЕ 58. И покрај тоа што се многу оштетени, скоро сите седум амбари поврзани се меѓу себе во две групи, односно СЕ 203, 860, 861 и 879 поставени крај источниот сид на Градба 4 и СЕ 58, 862 и 863 во нејзиниот југозападен дел. На тој начин тие покриваат поголем простор од овој објект, а во кого единствено централниот дел нема никакви слични содржини. Во некои од овие амбари присутни се и помали сандачиња, како на пример СЕ 860 во кого има дури две (СЕ 858 и 884) или пак СЕ 861 во кого сандакот е растурен од подоцнежните интервенции.

Сандаци се присутни, односно прилепени и до некои од амбарите, како што се СЕ 215 до СЕ 58, но почесто се поставени самостојно во нив-

на близина (СЕ 46, 856, 859, 865 и 866). Од овие шест сандаци единствено СЕ 859 е двоен, додека СЕ 858 е кружен, така што тие наликуваат и на оние откриени во Градба 2. Имајќи ја предвид ваквата густина на сандаци и амбари (вкупно 13) и малиот слободен простор повеќе од јасно е дека Градба 4 повеќе била во функција на складиште или стопански објект за обработка на житото отколку живеалиште.

Во прилог на овој стопански карактер на Градба 4 одат и неколкуте големи садови откриени во внатрешноста на амбарите, како во случајот со СЕ 860 и 879), глинен аван во СЕ 862 и мелница во СЕ 863. Мелница е откриена и во сандакот СЕ 865, а како што беше и погоре споменато тие се најдени и во малите кружни сандаци во Градба 16. Исто така две мелници се присутни и во еден од поголемите кружни сандаци во Градба 2, така што тие на некој начин и ја посочуваат функцијата на овие структури.⁷ Во таа смисла присуството на мелница, аван и садови во амбарите го става во прашање нивното именување со оглед на тоа што во ваквите конструкции вообичаено се амбалажира жито. Во случајот со четири од амбарите од Градба 4, јасно е дека во нив се вршеле и активности (мелење жито и полнење/празнење садови), освен доколку тие не биле поставени во нив после завршувањето на нивната примарна функција. Тоа исто така го отвора и прашањето дали сите овие амбари и сандаци биле користени во исто време или пак тие биле поставувани и активирани во различни фази од постоењето на овој објект? Имајќи ја предвид оштетеноста на овие структури, во моментот е многу тешко да се одговори на ова прашање, но во секој случај, тие како целина присутна на подот на Градба 4, укажуваат

⁵ Миткоски 2005.

⁶ Наумов и др. 2018.

⁷ Naumov et al. 2018.

Сл. 13. Позиција на погребаното новороденче во темелот на северниот сид на Градба 16 (фотографии: Христијан Талевски и Гоце Наумов; обработка: Гоце Наумов).

на тоа дека таа има посебен архитектонски карактер и поразличен од оној на Градба 1 и Градба 2.

Градба 23

Во текот на детектирањето на разни делови од Градба 4 во текот на различни археолошки кампањи, исто така беше регистрирана и групација на печен лепеж за која се сметаше дека е дел од неа (Сл. 8а). Сепак деталното проучување на габаритот и составните делови на овој објект во 2023 година, покажа дека групацијата лепеж излегува вон просторните контури на Градба 4. Истото го потврдија и ортофотографските снимки, така што станува јасно дека се работи за издвоена конструкција која е именувана како Градба 23. Таа е во голема мера уништена од експлоатацијата на песок во 1970-те години, но и од ископувањето и вадењето на амбарот во Градба 1 во 1980-те. Поради тоа за неа нема многу податоци освен што посочува на голем објект чиишто сочувани елементи се регистрирани во повеќе археолошки кампањи во последните години.

Секако, најиндикативен елемент на Градба 23 е масивниот интензивно печен лепеж и јамите за колци и столбови регистрирани во просторот што го опфаќаат квадратите 13 и 14. Лепежот СЕ 895 е пробиеан од две средновековни јами во неговиот западен дел, додека источниот е целосно уништен од горенаведените активности во 20-от век. Што се однесува до јамите за колци тие се регистрирани крај западниот сид (СЕ 896), но исто така и крај јужниот сид (СЕ 897). Во релација со јужниот

сид се и поголемите јами за столбови (СЕ 899) откриени при ископувањата во 2021 година, но дополнително нумерирани во релација со Градба 23. Што се однесува до северниот сид на овој објект, постојат индикации за негово постоење преку присуството на еден возможен канал (СЕ 400), но тоа треба накнадно да се провери во следната археолошка кампања.

Благодарение на укопите од средновековните јами и багерот за експлоатација на песок, може да се види и содржината која се наоѓа под лепежот на Градба 23. Јасно се воочува присуството на малтер (СЕ 686), регистриран во 2021 година, кој всушност е дел од подот на овој објект. Како што беше истакнато и во извештајот од 2021 година, под него присутни се составни елементи на порана градба (сид од непечен лепеж и малтер од под), така што и Градба 23, како и Градба 4, е поставена врз постар објект, што во основа потврдува дека тие две се подигнати во блиско време.⁸ Останува следната година да се истражува Градба 23 и да се откријат уште нејзини елементи што може да посочи на нејзиниот облик и позиција, барем во неоштетениот дел.

Простор помеѓу Градба 4, Градба 21 и Градба 23

Во неколку наврати беа спомнати контекстите од просторот кој се наоѓа меѓу Градба 4, Градба 21 и Градба 23, а кој со својот карактер отстапува од содржините поврзани со овие објекти. Иако

⁸ Naumov et al. 2022.

овој простор делумно го опфаќа и Градба 20, чишто елементи и контури не можат прецизно да се опфатат, сепак интересно е да се укаже на она што се случува во негова близина, односно под него. Имено станува збор за концентрација на слоеви од гараж, регистрирани и во 2022 година, а кои тешко можеа да се протолкуваат во контекст на архитектурата на Врбјанска Чука. И покрај тоа што овој простор не беше во главниот фокус на ископувањата во 2023 година, се успеа да се обезбедат дополнителни сознанија за негово елементарно интерпретирање.

Пред сè треба да се истакне дека ова е единствениот досега регистриран празен простор, кој не е опфатен со градби во одредена фаза од населбата. Доколку се иземе присуството на Градба 20 која е можеби помлада од активностите во овој простор, тогаш станува јасно дека во втората архитектонска фаза на Врбјанска Чука тој бил отворено место меѓу Градба 4, Градба 21 и Градба 23, односно функционираше како сквер пред да биде покриен со елементите од Градба 16 и Градба 20 (Сл. 8в).

Тука треба да се истакнат и контекстите што се наоѓаат во овој простор, а се поврзани со пораните активности под него. Станува збор за повеќето напластени слоеви од гараж кои беа евидентирани во последните неколку години на истражување, и тоа особено преку пресекот направен во средновековната јама. Тие укажуваат на вкопана површина во која интензивно се нпластувале или фрлале горени остатоци во подолг период. Со оглед на тоа што може делумно да се детектира опфатот на ова вкопување, дефинитивно не станува збор за отпадна јама, туку веројатно за ров или земуница во овој дел од населбата. Во овој момент тешко е да се одговори каков карактер има ова вкопување, но доколку се земе предвид неговиот издолжен облик, тогаш може да се поврзе со некоја од овие архитектонски форми.

Имајќи ги предвид геомагнетните скенирања направени на Врбјанска Чука, сигналите не посочуваат на постоење на ров во овој дел од населбата, но тој е секако присутен во нејзината периферија. Тоа ја отвора можноста и за постоење на поран ров кој го опкружувал централниот дел од населбата иако тоа во моментот е тешко да се потврди или негира. Исто така, не треба да се отфрли ниту можноста за постоење на земуница, бидејќи таков сличен објект е регистриран преку Градба 15 во југозападниот дел на археолошката сонда.⁹ Во секој случај неопходно е подетално истражување на овој контекст во идната археолош-

ка кампања што може да придонесе во дефинирањето на неговата функција.

Погребување

Врбјанска Чука е веќе позната по погребувањата кои се регистрирани во нејзините средновековни слоеви и тоа говори за обредниот карактер што овој локалитет го имал во одреден период од своето постоење.¹⁰ Меѓутоа во 2023 година за прв пат се откри и неолитско погребување, кое претставува вистинско изненадување со оглед на тоа што овој вид обредни практики досега не се воопшто регистрирани во Пелагонија. Тоа дополнително потврдува дека и овој регион влегува во рамките на специфичните интрамурални погребувања коишто се карактеристични за повеќе делови на Балканот.

Што се однесува до контекстот од Врбјанска Чука, станува збор за дете поставено во фетусна позиција и положено во темелот на северниот ѕид на Градба 16 (Сл. 13). Антрополошките анализи на скелетните остатоци посочуваат на новороденче старо околу шест месеци најверојатно од машки пол, што го сугерираат карактеристиките на денталниот развој на вилицата, карлицата и должината на фемурот. Тоа е положено на неговата десна страна во правец североисток – југозапад, со главата од североисточната страна и лице и преден дел на телото свртени кон северозапад. На некој начин неговата позиција го следи правецот на каналот во кого е тоа положено, што освен симболички има и практичен карактер поради просторот во кого тоа требало да биде ставено (Сл. 14). Тука е интересно да се истакне и тоа дека врз неговата карлица се наоѓаат фрагмент од сад (аскос со скршена рачка) и животинска коска. Тие секако таму се намерно поставени и добиваат симболички карактер во однос на погребувањето, но во моментот е тешко да се одгатне нивната врска.

Во секој случај, погребувањето на новороденче во неолитска градба е обреден чин кој е поврзан со верувањата на тогашните луѓе и нивното разбирање на животот и просторот во кого тие живеат. Овој чин иако е редок, не е невообичаен за Балканот, така што на некој начин и претставува обредна традиција која трае повеќе векови и за прв пат се евидентира во Пелагонија.¹¹ Тоа потврдува дека станува збор за силни верувања кои се дел од еден поширок историски и просторен контекст и кои се цврсто врзани со духовниот живот на земјоделските заедници. Тие воедно и допол-

⁹ Наумов и др. 2021.

¹⁰ Китаноски 1989; Миткоски 2005.

¹¹ Naumov 2007; Naumov 2013.

Сл. 14. Погребаното новороденче пред ископувањето на темелот од Градба 16 во кој е тоа положено (фотографија: Гоце Наумов).

нително го истакнуваат симболичкиот карактер на градбата во кое е положено бебето, со оглед на тоа што вакви практики не се откриени на ниту еден друг неолитски локалитет во Пелагонија.

Останува натаму да се проучува симболичката позадина на овој обреден чин и да се види дали во други градби од Врбјанска Чука, или пак надвор од нив, ќе се пронајдат погребувања. Дел од градбите кои се истражуваат континуирано во последните осум години се ископуваат до подното ниво (Градба 2, Градба 4, Градба 20 итн.) и не е направен увид на она што се наоѓа под нив или во темелите на нивните сидови. Но поголемиот дел

од објектите, иако детектирани само во мала мера или единствено стратиграфски во слоевите, сепак не посочија на вакви или слични обредни активности. Во таа смисла Градба 16 се истакнува како посебна целина која добива истакнат карактер и поради тоа претставува штета што најголем дел од нејзините составни елементи не се присутни поради подоцнежните неолитски, антички и средновековни активности, што пак би овозможило потемелно проучување на нејзиниот архитектонски контекст. Од друга страна, со оглед на отсуството на овие ентериерни елементи и зачуваноста само на подот, трите сандачиња и сидот од непечен ле-

пеж, можеби станува збор за поедноставен објект (куќа) во споредба со она што е регистрирано во Градба 1, Градба 2 и од неодамна во Градба 4. Во секој случај, со натамошните истражувања на Врбјанска Чука и нејзината архитектура ќе се направи потемелен увид во ентериерните обележја и обредни активности, па ќе може да се изведе и посеопфатна анализа за симболичкиот и социјалниот карактер на градбите во оваа населба, како и нивниот сооднос.

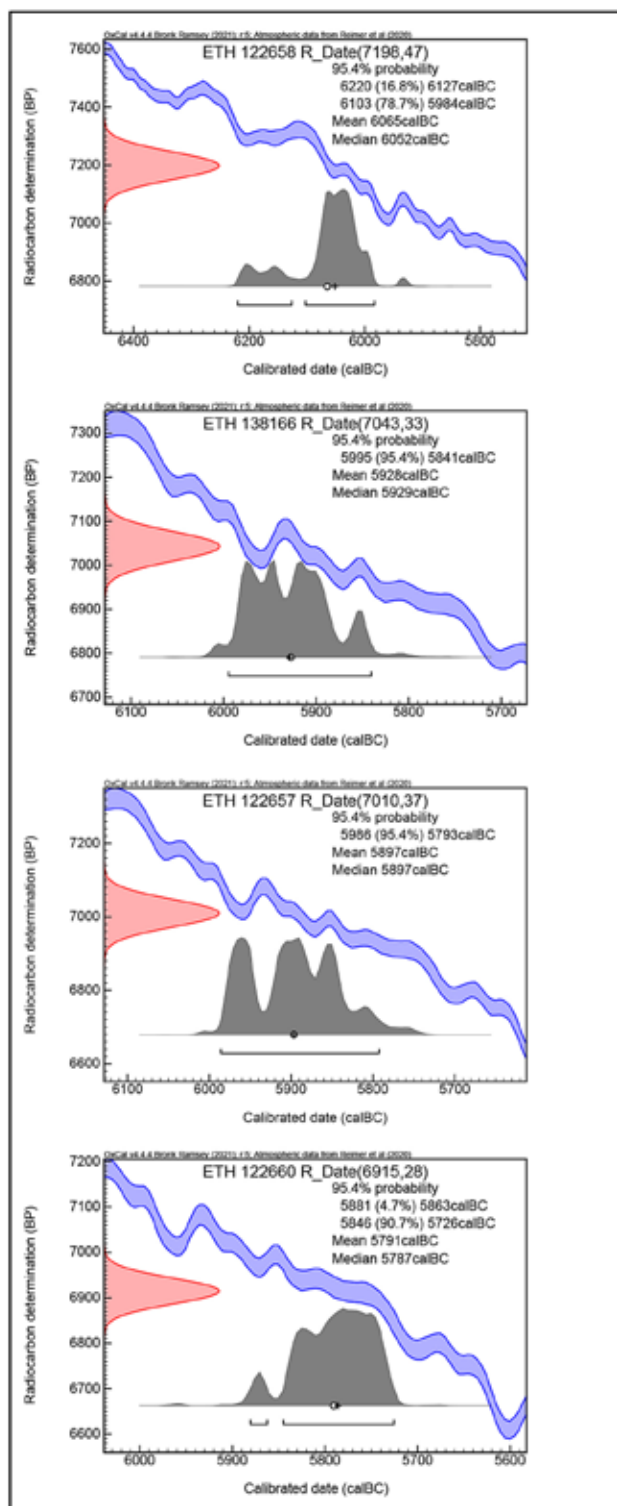
Тука треба да се истакне и тоа дека се направи радиокарбон анализа на новороденчето во лабораториите на Електротехничкиот факултет во Цирих. Добиените дати, кои во следното поглавје потемелно ќе се образложат, не само што даваат увид во времето кога ова дете било погребано, туку исто така посочуваат и на времето во кое Градба 16 била основана. Со оглед на тоа што бебето било положено во нејзините темели, односно пред подигнувањето на ѕидовите на овој објект, радиокарбон анализите посочуваат дека тоа се извело меѓу 6000 и 5900 години п.н.е. Тој период сосема соодвествува со времето кога се изградени и другите објекти во Врбјанска Чука, така што дополнително се зацврстува хронологијата на оваа неолитска населба.

Датирање

Покрај теренските истражувања, во текот на 2023 година се направи и датирање на повеќе примероци кои се добија благодарение на континуираните археоботанички анализи. Овие анализи покрај тоа што се насочени кон реконструкцијата на исхраната и природната околина во и околу Врбјанска Чука, исто така прават и систематско архивирање на сите вегетативни форми откриени во археолошките контексти.¹² На тој начин се добиваат мноштво податоци за растителната храна што жителите на оваа населба ја јаделе, но исто така и бројни примероци (семиња и плева) кои натамошно може да се ползуваат за радиокарбон, изотопски и генетски анализи. Освен во рамки на археоботаничките анализи, тие во случајот со Врбјанска Чука најмногу се користат и за радиокарбон анализи што овозможат прецизно хронолошко дефинирање на овој локалитет, како во неолитот, така и во средниот век.

Во таа насока се движеа анализите и во 2023 година кога после проучувањата на археоботаничарите, неколку семиња беа дел и од анализите преку кое се добија нови дати за локалитетот, а воедно истите и се калибрираа за да понату

се направи и хронолошки модел на оваа неолитска населба. Покрај десетината дати што се веќе добиени за Врбјанска Чука, оваа година се направија уште четири други анализи со цел да се зајакне хронолошкиот модел на локалитетот и да

Сл. 15. Графикони со датите добиени од радиокарбон анализите во 2023 година (анализа: Ирка Хајдас; калибрирање и обработка: Гоце Наумов).

¹² Antolin et al. 2020; Antolin et al. 2021; Sabanov et al. 2022; Sabanov et al. 2023.

се овозможи негово прецизно секвенцирање по фази (Сл. 15).¹³

Една од датите особено изненадува бидејќи таа е постара од досегашната најрана граница на Врбјанска Чука, што воедно ја повлекува неговата хронологија наназад за околу половина век. Станува збор за плева од пченица (ЕТН 122658) откриена на подот на Градба 11, а која се наоѓа под Градба 4, односно меѓу Градба 1 и Градба 2. Овој примерок беше земен благодарение на увидот направен во една од средновековните јами во овој дел од локалитетот, а која ги има пробиено сите неолитски хоризонти до најдолниот. На тој начин, и покрај тоа што врз Градба 11 се наоѓа под Градба 4, се успеа во добивањето елементарни стратиграфски, а во овој случај и хронолошки податоци за неа. Радиокарбон анализите на овој примерок од пченица даваат лабораториска дата од 7198 BP година и стандардна девијација од +/- 47 години. После нејзиното калибрирање се доби календарски распон меѓу 6220 и 5984 CalBC година што дефинитивно ја прави постара од досегашната најрана дата за Врбјанска Чука. При калибрирањето се направи и форматирање на датата за да се добие медианот (најпрецизната можна вредност), со што се предложи 6060 година п.н.е. како најверојатна за датирање на подот на Градба 11. Иако калибрирањето на датата ја посочи и 6220 година п.н.е. како можна најстара, сепак средниот опсег ја поместува оваа дата за дури век и половина подоцна, така што останува понатаму да се види дали со други дати од подот на овој објект ќе се потврди негово порано датирање.

Потоа следна по старост дата е онаа од човечка коска која му припаѓа на новороденчето откриено во Градба 16 (ЕТН 138166). Анализата на овој примерок даде лабораториска старост околу 7043 година со стандардна девијација од +/- 33 години. Калибрирањето посочи на календарски распон помеѓу 5995 и 5841 година CalBC, додека медианот ја определува 5930 година п.н.е. како најверојатна. Другиот примерок од плева на пченица (ЕТН 122657) доаѓа од Градба 10 која се наоѓа врз Градба 11, при што неговата лабораториска година изнесува 7010 BP. Нејзиното калибрирање го определува периодот меѓу 5986 и 5793 CalBC, односно 5900 година п.н.е. како најверојатна после процесирањето на медианот. Тоа укажува на тоа дека Градба 10 е подигната околу 100-150 години после основањето на Градба 11. Последниот примерок исто така му припаѓа на житарица (ЕТН 122660), но откриена во Градба 6 и со определена лабораториска старост околу 6915 BP година.

Нејзиното калибрирање даде календарски распон меѓу 5881 и 5726 CalBC, додека медианот посочува на периодот околу 5790 година п.н.е. како најверојатен. Со оглед на тоа што Градба 6 се наоѓа врз Градба 2 и Градба 4 тогаш оваа дата е очекувана бидејќи се однесува на крајните етапи од неолитската населба на Врбјанска Чука.

Во таа смисла, постојаното датирање на различни археолошки контексти од овој локалитет овозможува многу попрецизно определување на времето во кое функционираше неолитската населба, и тоа не само во општи хронолошки рамки, туку и во домен на фазите од нејзиното основање и развој до нејзиното напуштање. Со уште поголем број на примероци за анализа и дати кои ќе произлезат од нив, ќе се направи мошне темелно хронолошко моделирање на Врбјанска Чука со што многу лесно би можеле да се стават сите градби и наоди во временска релација со определените фази на живеење. Тоа секако ќе овозможи целосно редефинирање на архитектурата и материјалната култура преку апсолутно датирање наспроти релативната хронологија која се применуваше порано и која се покажува како не многу доследна во однос на обележјата на садовите, најчесто посочени како временска референца за археолошките фази. На тој начин, со примената на радиокарбон анализите и хронолошкото моделирање ќе се добие доследна временска реконструкција на Врбјанска Чука.

Заклучок

Теренските истражувања на локалитетот Врбјанска Чука во 2022 и 2023 година, како и кабинетските проучувања на материјалната култура и органските остатоци, приложија нови сознанија за оваа неолитска населба и животот во неа. Иако постојат мноштво податоци за архитектурата, хронологијата, материјалната култура и исхраната на овој локалитет, сепак тие се надополнија со нови податоци овозможени во последните две години. Тоа особено се однесува на архитектурата бидејќи се открија неколку нови градби, а за оние што веќе беа познати се добија многу подетални сознанија за нивните составни елементи. Во таа насока беше истражувањето на Градба 4, Градба 16, Градба 19, Градба 20, Градба 21, Градба 22 и Градба 23, кое обезбеди нови информации за начинот на нивно градење и ентериерот, но и позицијата во однос на населбата. Притоа се дефинираа и нивните стратиграфски релации, така што сега може со поголема сигурност да се говори за нивното присуство во трите архитектонски хоризонти на неолитската населба на Врбјанска Чука.

¹³ Naumov et al. 2021.

Според новите податоци Градба 4 припаѓа онаму каде што и претходно беше позиционирана, односно во средниот архитектонски хоризонт и таа се наоѓа на ист стратум со Градба 21 и Градба 23. Врз нив, во III архитектонски хоризонт припаѓаат Градба 16, Градба 19 и Градба 22, и тие може да се сметаат како едни од последните објекти подигнати во оваа неолитска населба. Сепак, од претходните истражувања на Врбјанска Чука има индикации и за постоење на уште една фаза која поради нејзината изложеност на површината била значително оштетена од природните процеси и подоцнежните активности во антиката и средниот век. Уште не може со точност да се дефинираат стратиграфската позиција и габаритот на Градба 20 бидејќи освен подни нивоа и мали сандаци меѓу Градба 4 и Градба 21, нема други показатели за нејзиниот габарит, при што се отвора прашањето дали овие структури и пластови од гареж се дел од ентериерот на објект или пак се наоѓале надвор во отворен простор меѓу двете посочени градби. Во однос на овој отворен простор битно е да се истакне и тоа дека во него, односно под него, откриено е големо вкопување исполнето со повеќе слоеви на гареж за кое не е јасно дали е дел од ров или пак подлабока земуница.

Она што дополнително се потврди при овие истражувања во 2022 и особено во 2023 година, е позицијата на градбите и релативната организација на населбата во овој нејзин централен дел. Имено, дефинирањето на облиците и поставеноста на Градба 4, Градба 16, Градба 21 и Градба 23 покажува дека тие се подигнати во правец југоисток – северозапад и ги следат традициите што се започнати уште со Градба 1 и Градба 2. Според тоа може да се смета дека постоело јасно правило како требало да се постават градбите, што веројатно било резултат на одредени природни фактори (ветер, поплави и дождови) или пак на социјалната структура на заедницата која живеела во неа. Интересно е и тоа што меѓу Градба 4 и Градба 21 постои отворен простор кој функционираше како мал сквер, а кој бил нивелиран врз споменатиот можен ров или земуница. Имајќи ја предвид густината на распоредување градби на Врбјанска Чука и интензивното обновување и надградување на нови објекти еден врз друг, претставува вистинско изненадување да се открие ваков отворен простор, кој веројатно функционираше единствено во II архитектонски хоризонт на неолитската населба.

Тука треба да се истакне и фактот дека сите седум истражувани градби во овие две години немаат унифициран начин на градење, ниту пак ентериер. Имено, Градба 4, Градба 21 и Градба 23 имаат сидови од печен лепеж, додека Градба 16,

Градба 19 и Градба 22 имаат сидови од непечен лепеж. Доколку се земе предвид дека овие две групи на објекти припаѓаат и на две различни архитектонски фази, тогаш може да се говори и за преферирање на одредени технологии во различни етапи од населбата. За разлика од втората фаза каде се преферира печен лепеж и третата каде што тој е непечен, во првата најрана фаза има комбинирање на овие две техники, како што претходно посочија истражувањата на Градба 1, Градба 2, Градба 5 и Градба 11. Останува со евентуалното проширување на сондата во иднина да се провери дали овие традиции биле применети на ниво на цела населба или пак тие се присутни единствено во овој централен дел.

Она што треба да се истакне во однос на архитектурата е внатрешниот простор на градбите. При истражувањата во 2023 година особено фасцинираше ентериерот во Градба 4 кој се чини е поразличен од оној на другите. Имено, во неа се открија седум амбари и шест сандаци, кои опфаќаат скоро $\frac{3}{4}$ од нејзиниот простор. Тие се распоредени покрај западниот парапет, јужниот и источниот сид, така што единствена слободна површина останува помал дел во северната половина на овој објект, од каде што и најверојатно се влегувало во него. Ваков густ и броен распоред на поголеми и помали структури за чување и обработка на житарици досега не е познат на Балканот, така што тоа засега го прави овој објект уникатен. Исто така тој се разликува и од внатрешната организација во Градба 1 и Градба 2 каде се регистрирани помасивен амбар и послободно распоредени печки и сандаци, што укажува на фактот дека градбите во Врбјанска Чука биле различно уредени. Тоа можеби посочува и на различната функција што тие можеле да ја имаат, особено ако се земе предвид дека во Градба 4 не се откриени печки и покрај тоа што во неа има дури 13 структури.

Во однос на специфичноста на неолитските објекти на Врбјанска Чука треба да се истакне и Градба 16 која е единствената досега во Пелагоонија каде е присутно погребување. Откриеното новороденче во темелот на нејзиниот северен сид укажува на обреден чин кој ги следи традициите на Балканот и Блискиот Исток. Ваквото интрамурално погребување е поврзано со битната улога на градбите во животот на неолитските луѓе и со начинот на кој тие неа ја отелотворувале. Присуството на бебе во Градба 16 е во блиска врска со регенеративната симболика и симболичкото обезбедување на континуитетот на живеалиштата, но и на популацијата која живеела во населбата. Имајќи ја предвид важноста на овој контекст, парче од коска на новороденчето беше дадено на радиокарбон анализа при што се доби приближна

дата во период меѓу 5995 и 5841 година CalBC, додека определувањето на нејзината средишна вредност ја посочи 5930 година како приближен период кога детето починало. Тоа индиректно укажува и на периодот на основање на Градба 16, кој целосно соодветствува со хронолошкиот распоред на Врбјанска Чука.

Што се однесува до хронологијата на овој локалитет, беа направени радиокарбон анализи и на органски остатоци од житарици, при што се добија податоци за приближната старост на објектите во кои тие се пронајдени. Според тоа може да се предложи дека Градба 11, која се наоѓа во најраната формирачка фаза на населбата заедно со Градба 1 и Градба 2, била основана во периодот околу средината на 61-от век п.н.е. Тоа е за околу половина век порано од датирањето на Градба 2, што во моментот ја прави најстара на Врбјанска Чука. Останатите примероци се однесуваат на следната средна фаза (Градба 10), определена околу 5900 година п.н.е., како и на една од крајните етапи на неолитската населба (Градба 6) околу 5800 година п.н.е. На тој начин повторно се добива хронолошка рамка на неолитската населба, која што во однос на претходната може релативно да се прошири и засега да се дефинира во периодот меѓу 6050 и 5750 година п.н.е.

Според краткиот осврт на истражувањата во 2022 и 2023 година може да се види дека добиените податоци уште повеќе ги прецизираат времето и просторната организација на населбата, но исто така и разликите во археолошкиот ентериер и обредните практики изведени во градбите. Тоа потврдува дека е неопходно неолитските локалитети во Пелагонија и натаму да се истражуваат со помош на мултидисциплинарниот пристап, а кои даваат многу подоследна слика за животот во нив отколку што тоа беше возможно порано да се реализира. Во таа насока, Врбјанска Чука е еден од најдобрите примери и вистински импресионира со капацитетот на податоци што ги има, но и со неолитските остатоци сочувани во неа. Тоа дава дополнителен мотив овој локалитет темелно да се проучува и понатаму и уште повеќе да се афирмира меѓу археолошката и пошироката јавност.

Благодарност:

Авторите на трудот би сакале да им се благодарат на следните личности кои на различни начини помогнаа во истражувањето на Врбјанска Чука: Горанчо Цветкоски, Игор Ѓорѓиоски, Викторија Андрееска, Оливера Јандреска, Злате Коруноски, Дујгу Сарачоглу, Леа Деленбах, Дариа Квјатковски, Џада Пироне, Раул Сотерас, Менде Јосифоски и Сашо Јосифоски.

Библиографија:

- Antolín, F.; Sabanov, A.; Naumov, G. and Soteras, F. 2020. Crop choice, gathered plants and household activities during the beginnings of farming in Pelagonia valley (North Macedonia). *Antiquity* 94 (376) (Project Gallery): 1-8
- Antolín, F., Sabanov, A., Soteras, R., Dimitrijević, V. and Naumov, G. 2021. House taskscapes in the Early Neolithic of the Pelagonia Valley: micro-refuse analyses. First results of the campaign 2019. *eDAI-F 2021-2*: 1–15.
- Китаноски, Б. 1989. Врбјанска Чука. *Arheološki pregled* 1987: 47 - 48. Ljubljana.
- Mazzucco, N.; Sabanov, A.; Antolín, F.; Naumov, G.; Fidanoski, L.; Gibaja, J. 2022. The spread of agriculture in south-eastern Europe: New data from North Macedonia. *Antiquity* 96 (385): 15-33.
- Миткоски, А. 2005. Врбјанска Чука кај селото Славеј, Прилепско. *Зборник на Музеј на Македонија* 2: 33-46. Скопје.
- Naumov, G. 2007. Housing the Dead: Burials inside houses and vessels from Neolithic Balkans. In Malone, C. and Barowclough, D. (eds.), *Cult in Context*: 255 – 265. Oxford: Oxbow Books.
- Naumov, G. 2013. Embodied houses: social and symbolic agency of Neolithic architecture in the Republic of Macedonia. In Hoffman, D. and Smyth, J (eds.) *Tracking the Neolithic house in Europe - sedentism, architecture and practice*: 65 – 94. New York: Springer.
- Наумов, Г.; Миткоски, А.; Талевски, Х.; Мур-госки, А.; Думурџанов, Н.; Бенеш, Ј.; Живалевиќ, И.; Пендик, Ј.; Стојаноски, С.; Хибаха, Х.; Масыко, Н.; Хафнер, А.; Зидат, С.; Димитриевиќ, В.; Стефановиќ, С.; Будилова, К.; Вихронова, М.; Мајеровичова, Т. и Бумерл. Ј. 2018. Истражување на локалитетот Врбјанска Чука во 2017 година. *Balkanoslavica* 47 (1): 253-285.
- Naumov, G., Mitkoski, A. and Talevski, K., 2018. Excavation Season in 2018 at Vrbjanska Čuka tell in Pelagonia. In: Fidanoski, Lj. and Naumov, G. (eds). *Neolithic in Macedonia: Challenges for New Discoveries*: 35–55. Skopje: Center for Prehistoric Research.
- Наумов, Г.; Миткоски, А.; Талевски, Х.; Стојановски, Д.; Стаматоска, П. и Ковачевски, З. 2021. Истражување на локалитетот Врбјанска Чука кај Славеј во 2019 година. *Macedonia Acta Archaeologica* 23: 43-66. Скопје.
- Naumov, G.; Mitkoski, A.; Talevski, H.; Anvari, J.; Przybila, M.; Stojanovski, D.; Antolín, F.; Sabanov, A.; Živaljević, I.; Dimitrijević, V.; Gibaja, J.; Mazzucco, N.; Milevski, G.; Dumurđanov, N.; Pendić, J.; Blažeska, Z. and Stefanović, S. 2021. Early Neolithic tell of Vrbjanska Čuka in Pelagonia. *Praehistorische Zeitschrift* 96(2): 345-381.
- Naumov, G.; Mitkoski, A.; Talevski, H. and Stojanovski, A. 2022. Fieldwork Research on the Archeological Site Vrbjanska Čuka (Pelagonia) in 2020 and 2021. In Fidanoski, Lj. and Naumov, G. (eds.), *Neolithic in Macedonia. Recent research and analyses*: 105 – 129. Skopje: Center for Prehistoric Research.
- Stojanovski, D., Živaljević, I., Dimitrijević, V., Dunne, J., Evershed, R., Balasse, M., Dowle, A., Hendy, J., Fischer, R., Speller, C., Jovanović, J., Casanova, E., Knowles, T., Balj, L., Naumov, G., Putica, A., Starović, A., Stefanović, S. 2020. Living off the land: Terrestrial based diet and dairying in the farming communities of the Neolithic Balkans. *PLOS One* 15(8): 1-18.
- Sabanov, A.; Antolín, F.; Naumov, G. and Soteras, R. 2022. The use of plants and domestic spaces in the Early Neolithic Pelagonia Valley. Preliminary results of the integrated archaeobotanical and micro-refuse approach. In Fidanoski, Lj. and Naumov, G. (eds), *Neolithic in Macedonia. Recent research and analyses*: 89-104. Skopje: Center for Prehistoric Research.
- Sabanov, A.; Soteras, R.; Hajdas, I.; Naumov, G. and Antolín, F. 2023. New research in crop diversity of the early farmers in Southeastern Europe (ca. 6400-5700 BC). *Vegetation History and Archaeobotany* 32 (4): 1-11.

Goce NAUMOV, Aleksandar MITKOVSKI, Dejan GEORGIEV, Viktorija MAČKOVSKA,
Vladimir KRSTEVSKI, Hristijan TALEVSKI, DARUNEE FROSSARD,
FERRAN ANTOLIN, Irka HAJDAS and Amalia SABANOV

RESEARCH ON THE VRBJANSKA ČUKA SITE AT SLAVEJ (PELAGONIA) IN 2022 AND 2023

Summary

The field research on the Vrbjanska Čuka site in 2022 and 2023, as well as the cabinet studies of the material culture and organic remains, provided new knowledge about this Neolithic settlement and the life in it. Although there is a wealth of data on the architecture, chronology, material culture and diet of this site, they have been supplemented with new data made available in the last two years. This particularly regards the architecture, as several new buildings have been discovered, and for those that were already known, much more detailed knowledge of their constituent elements has been obtained. In that direction was the research of Building 4, Building 16, Building 19, Building 20, Building 21, Building 22 and Building 23, which provided new information about the way they were built and the interior, but also on the position in relation to the settlement. At the same time, their stratigraphic relations were also defined, so that now it is possible to elaborate with greater certainty their presence in the three architectural horizons of the Neolithic settlement of Vrbjanska Čuka.

Considering the new data, Building 4 belongs to where it was previously positioned, that is, in the middle architectural horizon and it is located on the same stratum as Building 21 and Building 23. In addition to them, Building 16, Building 19 and Building 22 belong to the III architectural horizon. and they can be regarded as some of the last buildings erected in this Neolithic settlement. Surely, there are also indications from the previous research of Vrbjanska Čuka about the existence of another phase which, due to its exposure to the surface, was significantly damaged by natural processes and later activities in Classical period and the Middle Ages. The stratigraphic position and dimensions of Building 20 cannot yet be accurately defined because, apart from floor levels and small bins between Building 4 and Building 21,

there are no other indicators of its size, which raises the question of whether these structures and soot layers are part of from the interior of a building or they were outside in an open space between the two indicated buildings. In relation to this open space, it is important to point out that in it i.e. under it, a large dug in area filled with several layers of soot was discovered, for which it is not clear whether it is part of a ditch or a pit dwelling.

During the excavations in 2022 and especially in 2023, the position of the buildings and the relative organization of the settlement in this central part was further defined. Namely, the definition of the shapes and position of Building 4, Building 16, Building 21 and Building 23 demonstrate that they were built in a southeast-northwest direction and follow the traditions that started with Building 1 and Building 2. Therefore, it can be considered that there was an apparent norm as to how the buildings were to be placed, which was probably the result of certain natural factors (wind, floods and rains) or the social structure of the community that lived in it. It is also interesting that between Building 4 and Building 21 there is an open space that functioned as a small square, which was leveled above the already mentioned ditch or pit dwelling. Considering the density of constructions in Vrbjanska Čuka and the intensive renovation and upgrading of new buildings on top of each other, it is a real surprise to discover such an open space, which probably functioned only in the II architectural horizon of the Neolithic settlement.

The fact that all seven explored buildings in these two years do not have a unified way of construction, nor an interior, should be highlighted here. Namely, Building 4, Building 21 and Building 23 have walls of fired daub, while Building 16, Building 19 and Building 22 have walls of unfired daub. If it is tak-

en into account that these two groups of buildings belong to two different architectural phases, then the preference of certain technologies in different stages of the settlement could be highlighted. Unlike the second phase where fired daub is preferred and the third where it is unfired, in the first earliest phase there is a combination of these two techniques, as previously indicated by the research of Building 1, Building 2, Building 5 and Building 11. With the eventual expanding the trench in the future it remains to verify if these traditions were applied at the level of the entire settlement or if they are present only in this central part.

What should be highlighted in terms of architecture is the interior space of the buildings. During the research in 2023, the interior in Building 4, which seems to be different from the others, was particularly fascinating. Namely, seven granaries and six bins were discovered in it, which cover almost $\frac{3}{4}$ of its space. They are distributed along the western parapet, southern and eastern walls, so that the only open area remains a small part in the northern half of this building, from where it was most likely entered. Such a dense and numerous arrangement of larger and smaller structures for the storage and processing of grains is not known in the Balkans, so that makes this facility unique for the time being. It also differs from the internal organization in Building 1 and Building 2, where a more massive granary and more dispersed ovens and bins are recorded, which indicates the fact that the buildings in Vrbjanska Čuka were arranged differently. This may also point to the different function they could have had, especially considering that no ovens were discovered in Building 4 despite the fact that there are as many as 13 structures in it.

Regarding the specificity of the Neolithic buildings of Vrbjanska Čuka, Building 16 should be highlighted, which is the only one so far in Pelagonia where a burial is present. The discovery of an infant in the foundation of its northern wall indicates a ritual act following the traditions of the Balkans and the Middle East. Such intramural burial is connected with the important role of buildings in the life of Neolithic people and with the way they embodied it. The presence of a baby in the Building 16 is closely

related to the regenerative symbolism and the symbolic provision of the continuity of the dwellings, but also of the population that lived in the settlement. Given the importance of this context, a piece of the infant's bone was radiocarbon dated to between 5995 and 5841 CalBC, while determination of its median indicated 5930 as the approximate time the child died. It also indirectly indicates the period of establishment of Building 16, which fully corresponds to the chronological layout of Vrbjanska Čuka.

As for the chronology of this site, radiocarbon analyses were also carried out on the organic remains of cereals, during which data were obtained on the approximate age of the objects in which they were found. Therefore, it can be suggested that Building 11, which is in the earliest formative phase of the settlement along with Building 1 and Building 2, was founded around the middle of the 61st century BC. It is about half a century earlier than the dating of Building 2, and currently can be defined as the oldest one in Vrbjanska Čuka. The remaining samples refer to the next intermediate phase (Building 10), determined around 5900 BC, as well as to one of the final stages of the Neolithic settlement (Building 6) around 5800 BC. In this way, a chronological framework of the Neolithic settlement is obtained again, which in relation to the previous one can be relatively expanded and defined for the time being in the period between 6050 and 5750 BC.

According to the brief review of the research in 2022 and 2023, it can be seen that the obtained data even more specify the time and spatial organization of the settlement, but also the differences in the archaeological interior and the ritual practices performed in the buildings. It confirms that it is necessary to continue the research of the Neolithic sites in Pelagonia with the application of multidisciplinary approach, which give a much more consistent understanding than it was possible to realize decades ago. In that direction, Vrbjanska Čuka is one of the best examples and really impresses with the capacity of data it has, but also with the Neolithic remains preserved in it. It gives an additional motive to thoroughly study this site further and to promote it even more among the archeologists and the broader community.